

اثر بخشی آموزش ابراز وجود بر سازگاری اجتماعی و تاب‌آوری تحصیلی دانش‌آموزان قربانی قلدری

محمد محمدی* ابوالفضل فرید** رامین حبیبی کلبر** جواد مصر آبادی***

چکیده:

پژوهش حاضر به منظور تعیین اثر بخشی آموزش گروهی ابراز وجود بر سازگاری اجتماعی و تاب‌آوری تحصیلی دانش‌آموزان پسر قربانی قلدری انجام گرفت. روش پژوهش شبه‌آزمایشی با طرح پیش‌آزمون-پس‌آزمون با گروه کنترل بود. جامعه آماری پژوهش را تمام دانش‌آموزان پسر دوره متوسطه اول سطح شهر مریوان تشکیل می‌دادند که در سال تحصیلی ۹۷-۹۸ مشغول به تحصیل بودند. با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای ۶۰ دانش‌آموز انتخاب و به‌طور تصادفی در دو گروه آزمایش (۳۰) و کنترل (۳۰) جایدهی شدند. شرکت‌کنندگان گروه آزمایش به مدت شش هفته و هر هفته دو جلسه (۱۲ جلسه) به صورت گروهی آموزش دیدند و گروه کنترل هیچ نوع آموزشی دریافت نکردند. برای جمع‌آوری اطلاعات از پرسش‌نامه‌های سازگاری اجتماعی (۱۹۶۲) و تاب‌آوری تحصیلی (۲۰۰۴) استفاده شد. تحلیل داده‌ها به روش تحلیل کوواریانس بود. نتایج نشان داد که آموزش ابراز وجود در سازگاری اجتماعی دانش‌آموزان قربانی قلدری تأثیر معناداری داشته، اما در تاب‌آوری تحصیلی تأثیری نداشته است. این پژوهش دارای تلویحاتی برای معلمان، مربیان و مشاوران مدرسه است. آن‌ها می‌توانند از نتایج این پژوهش برای بهبود زندگی دانش‌آموزان استفاده کنند.

ابراز وجود، تاب‌آوری تحصیلی، سازگاری اجتماعی و قربانی قلدری

کلید واژه‌ها:

تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۱۲/۱۷ تاریخ شروع بررسی: ۹۹/۱۰/۱۴ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۵/۹

* دکتری روان‌شناسی تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران
E-mail: m.mohammadi55@azaruniv.ac.ir
** (نویسنده مسئول) دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران

E-mail: farid614@azaruniv.ac.ir

*** دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران

E-mail: habibi912@azaruniv.ac.ir
E-mail: mesrabadi@azaruniv.ac.ir

مقدمه

قلدری^۱ در مدرسه نوعی رفتار پرخاشگرانه بسیار مضر است که ممکن است در اوایل کودکی شروع شود و در طول سال‌های مدرسه ادامه یابد. این پدیده می‌تواند در هر منطقه جغرافیایی و هر وضعیت مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی رخ دهد (اسمیت^۲ و همکاران، ۲۰۱۶). قلدری را تمایل به آسیب‌رساندن و نمایش اعمال آسیب‌رسان تعریف کرده‌اند که با تکرار کردن این اعمال و نداشتن توازن در قدرت فیزیکی و روان‌شناختی مشخص می‌شود (کوالسکی و لیمبر^۳، ۲۰۱۳). سازمان بهداشت جهانی رفتارهای قلدرانه را این‌طور تعریف کرده است: «استفاده عمدی از قدرت یا نیروی جسمی و روانی، تهدید یا آزار واقعی علیه خود، شخص دیگری، یا علیه یک گروه یا جامعه که یا به نتیجه‌ای مشخص منجر می‌شود یا به احتمال زیاد سبب بروز آسیب، مرگ، ضربه روانی، رشد ناقص یا محرومیت می‌شود.» (سازمان بهداشت جهانی، ۲۰۰۲ به نقل از بتس^۴، ۲۰۱۴)

افراد قربانی معمولاً شناخت‌هایی منفی و معیوب درباره خود و جایگاه خود دارند و همچنین مهارت‌های اجتماعی ضعیفی دارند (فیلیپه^۵ و همکاران، ۲۰۱۱). قربانیان قلدری و همچنین قلدرها پیامدهای کوتاه‌مدت و طولانی‌مدت مخربی را تجربه می‌کنند (هاستینگ^۶ و همکاران، ۲۰۱۹). همچنین آن‌ها احساس حماقت، خجالت‌زدگی و جذاب‌نبودن دارند و در محیط مدرسه تنها و طردشده‌اند (گلیوا^۷ و همکاران، ۲۰۰۸). چنانچه برای پیشگیری از رفتار قلدری و آموزش افراد اقدام مؤثری صورت نگیرد، این پدیده در محیط مدارس به هنجاری عمومی تبدیل خواهد شد و شمار دانش‌آموزانی که با مشاهده فرایند قلدری در آن مشارکت می‌کنند، افزایش خواهد یافت (پاول و لُد^۸، ۲۰۱۰). از آنجایی که فرد قربانی در پاسخ به پدیده قلدری همسالانش مهارت لازم را ندارد، می‌توان پیش‌بینی کرد که احتمال قربانی شدن فرد در آینده وجود دارد (سوکول^۹ و همکاران، ۲۰۱۶ به نقل از بیرامی و همکاران، ۱۳۹۶). آگاه‌سازی آن‌ها درباره به‌کارگیری مهارت‌ها و داشتن واکنش‌های مناسب در مقابل قلدری و جلوگیری از قربانی شدنشان و نیز استفاده از روش‌هایی به‌منظور بهبود روابط آنان با همسالان حائز اهمیت است (همان). بنابراین ارتقای مهارت‌ها و توانمندی‌هایی از قبیل سازگاری اجتماعی^{۱۰} و تاب‌آوری تحصیلی^{۱۱} برای این دسته از دانش‌آموزان اهمیت بسیاری دارد.

از ضرورت‌ها و مهارت‌های موردنیاز برای انسان، و به‌خصوص دانش‌آموزان مدارس، سازگاری اجتماعی است زیرا نبود مهارت‌های اجتماعی لازم باعث می‌شود همسالان‌شان آنان را طرد کنند. موضوع سازگاری و سازگاری اجتماعی برای هر موجود اجتماعی از ضرورت‌هاست. تلاش روزمره همه آدمیان نیز عموماً بر محور سازگاری می‌چرخد. سازگاری اجتماعی مهم‌ترین نشانه سلامت روان است که جامعه‌شناسان و روان‌شناسان در دهه‌های اخیر توجه خاصی به این مبحث داشته‌اند (مِینگر^{۱۲} و همکاران، ۱۳۸۱ به نقل از طولابی و صمدی، ۱۳۹۲). قربانیان قلدری در سازگارشدن با موقعیت‌های اجتماعی، از جمله برقراری روابط با همسالان، ضعف دارند. با توجه به اینکه انسان موجودی اجتماعی است برای تسهیل

روابط خود با دیگران همواره تلاش می‌کند مهارت‌هایی از جمله سازگاری اجتماعی را کسب کند و در دنیای ارتباطات خود از این مهارت‌ها استفاده کند. مطابق تحقیقات، کمبود مهارت‌های اجتماعی در آینده باعث بروز اختلال‌های رفتاری مانند بزهکاری، نقص در عملکرد تحصیلی و شناختی، گرایش به مصرف نوشیدنی‌های الکلی، فرار از مدرسه، رفتارهای ضداجتماعی و اختلال‌های روانی می‌شود (نیسی و شهنی ییلاق، ۱۳۸۰).

دانش‌آموزان هر روز در کلاس‌ها، دانشگاه‌ها، خانه‌ها و دیگر اجتماعات با مسائل تحصیلی و اجتماعی روبه‌رو هستند. این مسائل و فشارها ممکن است دستاوردهای آن‌ها را تضعیف کند و به ترک تحصیل منجر شود. البته با وجود موانع و موقعیت‌های دشوار، دانش‌آموزانی وجود دارند که می‌توانند با مشکلات سازگار شوند و به سطح بالایی از پیشرفت تحصیلی و موفقیت دست یابند زیرا معتقدند که موفقیت در درس محصول تلاش و پشتکار است نه فقط استعداد. این دانش‌آموزان را دانش‌آموزان تاب‌آور تحصیلی می‌نامند (خلف^{۱۳}، ۲۰۱۴). تاب‌آوری یکی از سازه‌های مهم و مطرح در روان‌شناسی مثبت‌گرا و از ضروریات زندگی در دنیای کنونی است. همچنین، یکی از عوامل تعیین‌کننده پاسخ‌های افراد در مقابل رویدادهای اضطراب‌آور به‌شمار می‌رود. تاب‌آوری توانمندی ذاتی نیست، بلکه اکتسابی است (رشیدزاده و همکاران، ۱۳۹۸). افراد خودتاب‌آور رفتارهای خودشکانه ندارند، از نظر عاطفی آرام‌اند و توانایی تغییر شرایط اضطراب‌آور را دارند (رحیمیان بوگر و اصغرنژاد، ۱۳۸۷). تاب‌آوری تحصیلی از موضوعات جدید حوزه روان‌شناسی و علوم تربیتی است. تاب‌آوری در محیط آموزشی یعنی احتمال موفقیت بسیار زیاد در مدرسه و موقعیت‌های دیگر زندگی با وجود مصائب و دشواری‌های محیطی (واکسمن^{۱۴} و همکاران، ۲۰۰۳). در تحقیقات عمده‌تأ دو دسته عوامل حفاظتی بیرونی و درونی در ایجاد و ارتقای تاب‌آوری تحصیلی مؤثر تشخیص داده شده است. عوامل حفاظتی بیرونی عبارت‌اند از فرصت‌ها و حمایت‌های اجتماعی محیطی در دسترس در خانه، مدرسه، اجتماع و گروه‌های همسالان؛ عوامل حفاظتی درونی نیز کیفیت فردی و شخصیتی مانند مهارت‌ها، نگرش‌ها، باورها و ارزش‌های مرتبط با پیامدهای توسعه‌یافته مثبت‌اند (فاستر^{۱۵}، ۲۰۱۳ به نقل از رشیدزاده و همکاران، ۱۳۹۸).

زندگی پرتنش امروزی به‌گونه‌ای است که فرد مدام با موقعیت‌های گوناگون میان‌فردی و اجتماعی روبه‌رو می‌شود. در چنین موقعیت‌هایی همیشه بیم آن می‌رود که خواسته‌ها و حقوق مشروع فردی تحت‌الشعاع قرار گیرد؛ یعنی، فرد ناگزیر باشد تحمیلاتی را بپذیرد. مثلاً، نتواند خواسته‌های خود را آن‌طور که بایدوشاید ابراز کند. مهارت ابراز وجود^{۱۶} مرکز رفتار میان‌فردی و اساس روابط انسانی است (لین^{۱۷} و همکاران، ۲۰۰۴). آموزش ابراز وجود می‌تواند از برنامه‌های مؤثر برای کاهش قلدری و قربانی شدن باشد، به این علت که اگر دانش، باور، عزت‌نفس، خودکارآمدی و جرئتمندی قربانیان بهبود یابد، می‌توانند نگرش‌های منفی خود را تغییر دهند و با عزت‌نفس بیشتری رابطه برقرار کنند (بوکت^{۱۸} و همکاران، ۲۰۱۶). آموزش ابراز وجود به افراد کمک می‌کند تا نوع مناسبی از رفتار را برای هر موقعیتی انتخاب

کنند که به افزایش اعتمادبه‌نفس، بیان افکار و احساسات و همچنین اکتساب پیشرفت در مسیر مطابق با موقعیتشان منجر می‌شود (آوشار و آلکاپا^{۱۹}، ۲۰۱۷). رفتارهای اجتماعی قربانیان در بافت مدرسه حول تنهایی است. قربانیان به هیچ‌کدام از شبکه‌های اجتماعی مربوط به همسالانشان تعلق ندارند و روابط اجتماعی ضعیفی دارند (فلیپه و همکاران، ۲۰۱۱). احتمالاً اگر در افراد قربانی قلدری ابراز وجود افزایش یابد و یاد بگیرند که در موقعیت‌های گوناگون رفتارهای جرئتمندانه از خود نشان دهند، روابط اجتماعی‌شان بهبود می‌یابد، سازگاری اجتماعی‌شان ارتقا پیدا می‌کند و در مقابل مشکلات تحصیلی تاب‌آوری بیشتری از خود نشان می‌دهند.

تأثیر آموزش ابراز وجود در سازگاری اجتماعی از پشتوانه علمی و پژوهشی برخوردار است. در پژوهشی کیفی (پدیدارشناختی) مشارکت‌کنندگان به ناتوانی در برخورد قاطعانه با فرد قلدر و فقدان جرئت و اعتمادبه‌نفس کافی اشاره کردند (حسینی و همکاران، ۱۳۹۴). پژوهش‌ها نشان داده‌اند که آموزش جرئت به بهبود ابراز وجود، عزت‌نفس، تعاملات میان‌فردی و مهارت‌های ارتباطی می‌انجامد و اضطراب اجتماعی را کاهش می‌دهد (لین و همکاران، ۲۰۰۴). فاکس و بولت^{۲۰} (۲۰۰۳) در بررسی‌هایی که روی قربانیان قلدری انجام دادند، نتیجه گرفتند که آموزش مهارت‌های اجتماعی می‌تواند خودارزشمندی قربانیان قلدری را افزایش دهد. همچنین در پژوهشی ملاحظه شد که شیوه‌های جرئت‌ورزی، رد قاطعانه، بیان قاطعانه و درخواست قاطعانه در سازگاری اجتماعی دانش‌آموزان دختر و پسر تأثیرگذار است و باعث افزایش جرئت‌ورزی، بروز رفتار سازگارانه، کنترل رفتارهای مخرب و کاهش اضطراب اجتماعی می‌شود (هاشمی، ۱۳۸۹). پژوهشگرانی چون نصیری و حمیدی (۱۳۹۵)، و آگباکورو و استیلا^{۲۱} (۲۰۱۲) اثربخشی ابراز وجود بر تاب‌آوری را تأیید کرده‌اند. همچنین در پژوهش قدم‌پور و منصور (۱۳۹۵) درباره ارتباط میان جرئت‌ورزی و تاب‌آوری گزارش شد، اما در زمینه تأثیر ابراز وجود در تاب‌آوری تحصیلی به شیوه مستقیم پژوهشی یافت نشد. آگاسیستی و همکاران^{۲۲} (۲۰۱۸) در پژوهشی که به تغییرات تاب‌آوری تحصیلی دانش‌آموزان پانزده‌ساله در سال‌های ۲۰۰۶ تا ۲۰۱۵ پرداختند، اهمیت محیط و منابع مدرسه را در کاهش خطر شکست برای دانش‌آموزان محروم برجسته کردند. مطابق تحلیل، در اکثر قریب‌به‌اتفاق نظام‌های آموزشی بررسی شده در پژوهش احتمال ارتقای تاب‌آوری تحصیلی در میان دانش‌آموزان شکست‌خورده مدارس که کلاسشان فضایی نامناسب و منفی داشت کمتر و در مدارس با فضای مثبت این احتمال بیشتر است.

هدف پژوهش حاضر افزایش سازگاری اجتماعی و تاب‌آوری تحصیلی قربانیان قلدری به کمک آموزش ابراز وجود و ارتقای این مهارت ضروری است. لذا این پژوهش درصدد پاسخ‌گویی به این سؤال اساسی است که آیا آموزش ابراز وجود می‌تواند سازگاری اجتماعی و تاب‌آوری تحصیلی دانش‌آموزان قربانی پدیده قلدری را بهبود دهد.

فرضیه‌های پژوهش به شرح زیر است:

۱. آموزش ابراز وجود بر سازگاری اجتماعی دانش‌آموزان پسر قربانی پدیده قلدری مؤثر است.
۲. آموزش ابراز وجود بر تاب‌آوری تحصیلی دانش‌آموزان پسر قربانی پدیده قلدری مؤثر است.

روش پژوهش

از آنجایی که هدف اصلی این پژوهش بررسی اثربخشی آموزش ابراز وجود بر سازگاری اجتماعی و تاب‌آوری تحصیلی قربانیان قلدری است، روش آن از نوع شبه‌آزمایشی با طرح پیش‌آزمون - پس‌آزمون و گروه کنترل است.

جامعه آماری پژوهش کلیه دانش‌آموزان پسر دوره اول متوسطه شهر مریوان است که در سال تحصیلی ۹۷-۹۸ مشغول به تحصیل بودند. در نمونه‌نهایی مطالعه‌شده در این پژوهش، برای هر گروه ۳۰ نفر در نظر گرفته شد. برای انتخاب این تعداد ابتدا از میان تمام مدارس دوره اول متوسطه شهر مریوان، با استفاده از نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای، سه مدرسه انتخاب شد. ویژگی‌های افراد قربانی قلدری برای مشاور و عوامل آموزشگاه توضیح داده شد و در مراجعه بعدی فهرستی از دانش‌آموزان با ویژگی‌های افراد قربانی در اختیار پژوهشگر قرار داده شد. دانش‌آموزان معرفی شده (۸۳ نفر)، که به تشخیص مشاور و عوامل اجرایی مدرسه قربانی قلدری شناخته شدند، به مقیاس قربانی - قلدری پاسخ دادند و از میان آن‌ها ۶۰ نفر از دانش‌آموزانی که بالاترین نمره‌ها را کسب کرده بودند به صورت جایگزینی تصادفی در گروه‌های آزمایش (۳۰ نفر) و کنترل (۳۰ نفر) قرار گرفتند. به این ترتیب، مشارکت‌کنندگان نهایی پژوهش انتخاب شدند. دانش‌آموزان دو گروه، پرسش‌نامه‌های سازگاری اجتماعی، تاب‌آوری تحصیلی و قربانی قلدری را در مرحله پیش‌آزمون تکمیل کردند. آموزش گروهی ابراز وجود در کارگاه آموزشی مدارس برگزار شد. گروه آزمایش به مدت دوازده جلسه ۶۰ تا ۷۵ دقیقه‌ای آموزش دیدند و گروه کنترل هیچ آموزشی دریافت نکردند. پس از پایان جلسات آموزشی و مداخله، هر دو گروه در مرحله پس‌آزمون پرسش‌نامه‌های سازگاری اجتماعی و تاب‌آوری تحصیلی را تکمیل کردند. پس از پایان مداخله، کتابچه‌های تهیه‌شده درباره ابراز وجود در اختیار دانش‌آموزان گروه کنترل قرار گرفت و قبل از اجرا، به مشارکت‌کنندگان درباره حق آزادی برای شرکت در پژوهش توضیح داده شد. همچنین درباره محافظت از هویت آن‌ها، دادن اطلاعات کافی درباره پژوهش، و محرمانه ماندن اطلاعاتشان اطمینان لازم داده شد.

ملاک‌های ورود عبارت بودند از: ۱. هم‌زمان با شرکت در پژوهش، از خدمات روان‌شناختی و روان‌درمانگری دیگری استفاده نکنند؛ و ۲. در مدت پژوهش، از راهنمایی و مشاوره گروهی دیگری استفاده نکنند. ملاک‌های خروج نیز عبارت بودند از: ۱. غیبت در سه و بیش از سه جلسه آموزشی؛ و ۲. رضایت‌نداشتن از ادامه مشارکت در پژوهش.

ابزار

ابزارهای گردآوری داده‌ها عبارت‌اند از :

الف) پرسش‌نامه سازگاری اجتماعی: این پرسش‌نامه را (بل^{۲۳}، ۱۹۶۲؛ نقل از فتحی آشتیانی، ۱۳۸۸) تدوین کرده است. پنج مؤلفه دارد که شامل سازگاری در خانه، سازگاری شغلی، سازگاری تندرستی، سازگاری عاطفی، و سازگاری اجتماعی است. کل آزمون ۱۶۰ سؤال دارد و به صورت بلی و خیر نمره‌گذاری می‌شود (واربا و همکاران، ۲۰۰۷؛ نقل از میکائیلی‌منیع و مددی امامزاده، ۱۳۸۷). در پژوهش حاضر از خرده‌مقیاس سازگاری اجتماعی استفاده شد که ۳۲ گویه دارد. اعتبار آزمون مجدد این پرسش‌نامه در راهنمای آزمون از مقادیر ۰/۷۰ تا ۰/۹۳ و ضریب همسانی درونی آن از ۰/۷۴ تا ۰/۹۳ گزارش شده است. بل ضرایب اعتبار (پایایی) را برای خرده‌مقیاس سازگاری اجتماعی ۰/۸۸ گزارش کرده است (همان). ضریب پایایی در پژوهش میکائیلی‌منیع و مددی امامزاده (۱۳۸۷) ۰/۸۰ بود که ضریبی پذیرفتنی است.

ب) پرسش‌نامه تاب‌آوری تحصیلی: مقیاس تاب‌آوری تحصیلی^{۲۴} (ARI) را سمیونلزس^{۲۵} در سال ۲۰۰۴ ساخت. نسخه اصلی این پرسش‌نامه ۴۰ سؤالی است. در ایران، سلطانی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۳) این پرسش‌نامه را هنجاریابی کردند. در هنجار ایرانی تعداد سؤال‌های این پرسش‌نامه به ۲۹ سؤال تقلیل یافته است. سؤال‌های ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۳، ۱۵، ۱۴، ۱۰، ۷، ۵ و ۴ به صورت معکوس نمره‌گذاری می‌شوند. بقیه سؤال‌ها برای پاسخ‌های پرسش‌نامه نمره‌گذاری می‌شوند، یعنی برای پاسخ به کاملاً مخالفم نمره ۱ و برای پاسخ به کاملاً موافقم نمره ۵ و غیره اختصاص داده می‌شود. برای برآورد پایایی از روش آلفای کرونباخ استفاده شد و ضریب آلفای کرونباخ آن را در حدود ۰/۸۹ برآورد نمود. همچنین روایی سازه این پرسش‌نامه نیز در پژوهش وی مطلوب ارزیابی شد. آن‌ها ضریب آلفای کرونباخ را برای عامل‌های این پرسش‌نامه در نمونه دانش‌آموزی میان ۰/۶۳ تا ۰/۷۷ به‌دست آوردند. ضریب آلفای پرسش‌نامه در این پژوهش ۰/۸۲ به‌دست آمد.

ج) پرسش‌نامه رفتار قربانی: این آزمون شامل پرسش‌نامه خودگزارش‌دهی است که الوئوس^{۲۶} (۱۹۹۶) به نقل از رضاپور و همکاران، (۱۳۹۲) آن را برای اندازه‌گیری دیدگاه دانش‌آموزان درباره زورگویی و قربانی شدن در سنین ۱۱ تا ۱۷ سال ساخت. این پرسش‌نامه مشتمل بر ۱۹ گویه است که ده گویه اول (۱ تا ۱۰) برای سنجش قربانی شدن قلدری و ۹ گویه بعدی برای سنجش ارتکاب به زورگویی لحاظ شده است. هر گویه به صورت لیکرت ۵ درجه‌ای از ۱ (این اتفاق در چند ماه گذشته برایم نیفتاده است) تا ۵ (این اتفاق چندین بار در یک هفته برایم می‌افتد) نمره‌گذاری می‌شود. مطالعات متعددی با این ابزار در نقاط گوناگون جهان انجام شده و روایی و پایایی آن در بسیاری از مطالعات سنجش و تأیید شده است. لی و کورنل^{۲۷} (۲۰۰۹) و محققان متفاوت ضریب آلفای گویه‌های آن را از ۰/۷۶ تا ۰/۷۸ گزارش کرده‌اند که بیانگر همسانی درونی بالای مقیاس است. ضریب آلفای کرونباخ

این پرسش‌نامه در پژوهش الوئوس (۱۹۹۷)، برای خرده‌مقیاس قربانی شدن زورگویی ۰/۸۶ گزارش شده است که نشان از همسانی درونی خوب آزمون دارد (رضاپور و همکاران، ۱۳۹۲). ضریب آلفای کرونباخ پژوهش حاضر ۰/۷۸ بود.

د) معرفی برنامه مداخله‌ای: سرفصل جلسات آموزش ابراز وجود بر اساس کتاب‌های محمدخانی (۱۳۸۳ و ۱۳۹۰)، و معتمدین و عبادی (۱۳۹۲) تنظیم شد. گروه آزمایش به مدت دوازده جلسه ۶۰ تا ۷۵ دقیقه‌ای آموزش دیدند و گروه کنترل هیچ آموزشی دریافت نکرد. شرح مختصر جلسات در جدول ۱ آمده است.

مداخله‌گر دانشجوی دکتری روان‌شناسی تربیتی دانشگاه شهید مدنی آذربایجان تبریز و فارغ‌التحصیل کارشناسی ارشد رشته روان‌شناسی تربیتی و کارشناسی مشاوره از دانشگاه علامه طباطبایی تهران بود که مشاور مراکز مشاوره و آموزشگاه‌های سطح شهر مریوان است. این پژوهش نیز استخراج‌شده از رساله دکتری ایشان است.

جدول ۱. برنامه مداخله آموزش ابراز وجود به تفکیک جلسه‌ها

جلسه	اهداف	محتوا	تکلیف
اول	معارفه	آشنایی با اعضای گروه، بیان اهداف و تبیین مفهوم ابراز وجود	تدوین قوانین گروه
دوم	آشنایی با سبک‌های ارتباطی	توضیح و مقایسه سبک‌های رفتاری منفعلانه، پرخاشگرانه و جرئتمندانه	تعیین و بررسی سبک رفتاری غالب
سوم	آشنایی با حق و حقوق	بیان حقوق و مسئولیت‌های افراد برای ابراز وجود	تهیه فهرست حقوق افراد در محیط‌های مختلف
چهارم	آشناسدن با شیوه بازسازی شناختی	آموزش یکی از شیوه‌های ابراز وجود (بازسازی شناختی)	تهیه کاربرگ نمونه رفتارهای جرئت‌ورزانه
پنجم	شناخت پیامدهای ابراز وجود نکردن	ایفای نقش در موقعیت‌های نیازمند رفتار جرئت‌ورزانه، بحث پیامدهای سبک رفتاری غیر جرئت‌ورزانه و منفعلانه	ایفای نقش جرئت‌ورزانه در موقعیت‌های فرضی
ششم	شناخت روابط غیر کلامی	زبان غیر کلامی و ارتباط آن با ابراز وجود، نحوه استفاده از آن	تمرین زبان غیر کلامی
هفتم	آشنایی با احساسات منفی	نحوه ابراز احساسات منفی خود و نحوه برخورد با تحقیرهای کلامی و غیر کلامی	ارائه تکلیف درباره پاسخ به تحقیرها
هشتم	آموزش نه گفتن	توان شروع و ادامه رابطه اجتماعی	تمرین نه گفتن
نهم	شناخت شیوه‌های رفتار جرئتمندانه	توضیح تکنیک‌های صفحه خط‌خورده و خلع سلاح	تمرین تکنیک صفحه خط‌خورده و خلع سلاح

دهم	شناسایی موانع ابراز وجود	رد تقاضاهای نامعقول دیگران، آموزش اصلاح باورها، عقاید و انتظارات	تمرین روی شناسایی باورها
یازدهم	آشنایی با احساسات مثبت	توضیح تکنیک‌های استفاده از کمترین پاسخ مؤثر، جرئت‌ورزی افزایشنده و به شوخی انداختن	تهیه کاربرگ ابراز احساسات مثبت
دوازدهم	جمع‌بندی مطالب	مرور و جمع‌بندی و ارائه خلاصه‌ای از مطالب مطرح‌شده، اجرای پس‌آزمون	تمرین تکنیک‌ها

یافته‌ها

برای تجزیه و تحلیل آماری داده‌ها ابتدا از آمار توصیفی و سپس از تحلیل کوواریانس تک‌متغیره استفاده شد. قبل از تحلیل داده‌ها، پیش‌فرض‌های آزمون بررسی شد. نتایج آزمون کولموگروف - اسمیرنف نشان داد که توزیع نمرات متغیرهای وابسته نرمالاند. بنابراین با توجه به سطح معنی‌داری آزمون کولموگروف - اسمیرنف، که نتایج آن در جدول ۲ آمده است، فرض به هنجاری توزیع نمرات متغیر در جامعه موردنظر پژوهش تأیید شد.

جدول ۲. نتایج آزمون کولموگروف - اسمیرنف برای بررسی نرمال بودن توزیع متغیرها

متغیر	گروه	آماره (Z- KS)	معنی‌داری
سازگاری اجتماعی	آزمایش	۰/۱۱	۰/۲۰۰
	کنترل	۰/۱۴	۰/۱۶۸
تابتاب‌آوری تحصیلی	آزمایش	۰/۱۴	۰/۱۳۶
	کنترل	۰/۱۳	۰/۱۸۴

مطابق جدول ۲، بررسی پیش‌فرض آماره Z کولموگروف - اسمیرنف متغیرهای سازگاری اجتماعی و تاب‌آوری تحصیلی بیانگر برقراری شرط توزیع نرمال نمره‌ها در دو گروه آزمایش و کنترل بود (۰/۰۵ < P).

جدول ۳. آماره‌های توصیفی نمرات پیش‌آزمون - پس‌آزمون متغیرهای سازگاری اجتماعی و تاب‌آوری تحصیلی

متغیر	گروه	میانگین	انحراف معیار
سازگاری اجتماعی	آزمایش	پیش‌آزمون	۱۶/۴
		پس‌آزمون	۲/۳۴
	کنترل	پیش‌آزمون	۱۷/۷۰
		پس‌آزمون	۲/۰۲
تاب‌آوری تحصیلی	آزمایش	پیش‌آزمون	۱۰/۲۶
		پس‌آزمون	۱۷/۳۴
	کنترل	پیش‌آزمون	۱۰/۶۹۷
		پس‌آزمون	۱۳/۳۱
	پس‌آزمون	۱۰۲/۹۷	۱۴/۱۳

در جدول ۳ میانگین و انحراف معیار نمره سازگاری اجتماعی و تاب‌آوری تحصیلی در گروه‌های آزمایش و کنترل در مرحله‌های پیش‌آزمون و پس‌آزمون گزارش شده است. برای بررسی اثربخشی بسته آموزشی ابراز وجود در متغیرهای سازگاری اجتماعی و تاب‌آوری تحصیلی دانش‌آموزان قربانی قلدری در مرحله پس‌آزمون از تحلیل کوواریانس تک‌متغیری استفاده شد. قبل از انجام دادن تحلیل، مفروضه همگنی شیب‌ها بررسی شد که نشان می‌داد مفروضه همگنی شیب‌های رگرسیون برای اجرای تحلیل کوواریانس برقرار است. همچنین نتایج بررسی نمایان ساخت که تعامل میان گروه و پیش‌آزمون از نظر آماری معنی‌دار نبود و نتایج آزمون نمرات سازگاری اجتماعی ($F=3/75$, $df=1$, $P>0/05$) و تاب‌آوری تحصیلی ($F=2/41$, $df=1$, $P>0/05$) نشان‌دهنده تعامل غیرمعنی‌دار بود و همگنی شیب‌های رگرسیون در گروه‌ها را آشکار می‌کرد. برای بررسی پیش‌فرض همگنی واریانس‌ها از آزمون لون استفاده شد. با توجه به نتایج بررسی، آماره لون برای متغیرهای سازگاری اجتماعی و تاب‌آوری تحصیلی معنادار نبود ($P>0/05$). بنابراین پیش‌فرض استفاده از آزمون تحلیل کوواریانس رعایت شده است، یعنی گروه‌های آزمایش و کنترل قبل از اعمال مداخله آزمایشی (در مرحله پیش‌آزمون) از نظر واریانس همگن بودند. در نتیجه، برای بررسی فرضیه‌ها شروط استفاده از تحلیل کوواریانس رعایت شده است و می‌توان از آن استفاده کرد.

در جدول ۴ نتایج مربوط به تحلیل کوواریانس تأثیر آموزش ابراز وجود در میزان سازگاری اجتماعی و تاب‌آوری تحصیلی دانش‌آموزان قربانی قلدری گزارش شده است.

جدول ۴. نتایج تحلیل کوواریانس نمرات سازگاری اجتماعی و تاب‌آوری تحصیلی

متغیر	منبع اثر	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	مقدار f	مقدار p	اندازه اثر
سازگاری اجتماعی	پیش‌آزمون	۳۹/۲۸	۱	۳۹/۲۸	۶/۹۷	۰/۰۱۱	۰/۱۱
	گروه	۲۸۸	۱	۲۸۸	۵۱/۰۸	۰/۰۰۱	۰/۴۷
	خطا	۳۲۱/۳۹	۵۷	۵/۶۴			
تاب‌آوری تحصیلی	پیش‌آزمون	۴۱۷۳/۹	۱	۴۱۷۳/۹	۳۲/۷۴	۰/۰۰	۰/۳۶
	گروه	۴۰۶/۳۳	۱	۴۰۶/۳۳	۳/۱۹	۰/۰۸۱	۰/۰۵۳
	خطا	۷۲۶۶/۰۴	۵۷	۱۲۷/۴۷			

نتایج جدول ۴ نشان می‌دهد میان نمرات گروه آزمایش و کنترل از لحاظ متغیر سازگاری اجتماعی، بعد از حذف اثر پیش‌آزمون، تفاوت معناداری وجود دارد ($F=51/08$, $P>0/05$) و اجرای آموزش ابراز وجود در افزایش سازگاری اجتماعی جامعه هدف تأثیر معناداری داشته است. میزان تأثیر حدود ۰/۴۷ بوده است، یعنی ۰/۴۷ واریانس پس‌آزمون مربوط به مداخله آموزشی بوده است. توان آزمون نیز در نهایت خود، یعنی ۱، است که نشان می‌دهد احتمال رد فرضیه صحیح مقابل (خطای نوع دوم) برابر با

صفر است.

درباره متغیر تاب‌آوری تحصیلی، مطابق با جدول ۴، پس از تعدیل نمرات پیش‌آزمون میان دو گروه آزمایش و کنترل، تفاوت معنی‌داری وجود نداشت ($F=3/19$ ، $P>0/05$). بنابراین فرض صفر مبنی بر نبود تفاوت میان دو گروه پذیرفته می‌شود. به عبارتی آموزش ابراز وجود بر تاب‌آوری تحصیلی دانش‌آموزان قربانی پدیده قلدری تأثیری نداشته است و دانش‌آموزان دو گروه آزمایش و کنترل از نظر متغیر تاب‌آوری تحصیلی، پس از اجرای متغیر کاربردی، باهم تفاوتی نداشتند.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف پژوهش حاضر تعیین میزان اثربخشی مداخله برنامه آموزشی مبتنی بر ابراز وجود در سازگاری اجتماعی و تاب‌آوری تحصیلی دانش‌آموزان پسر قربانی پدیده قلدری بود. نتایج پژوهش نشان داد که آموزش ابراز وجود در افزایش سازگاری اجتماعی دانش‌آموزان قربانی قلدری مؤثر بوده، اما بر تاب‌آوری تحصیلی آنان تأثیری نداشته است. نتایج پژوهش در بررسی فرضیه ۱ نشان داد که میانگین‌های دو گروه آزمایش و کنترل در مؤلفه سازگاری اجتماعی تفاوت معنی‌داری وجود دارد. بر اساس یافته‌های این پژوهش، مشخص شد که آموزش ابراز وجود، سازگاری اجتماعی دانش‌آموزان را افزایش داده است. یافته‌ها از لحاظ مبانی نظری با تلویحات نظریه‌ها و یافته‌های پژوهش‌های پژوهشگرانی از جمله عمیدنیا و همکاران (۱۳۸۹)، و آوشار و آلکایا (۲۰۱۷) همخوانی دارد.

در تبیین این یافته می‌توان اظهار داشت کودکان مدرسه‌ای که قربانی قلدری می‌شوند تمایل فراوانی به درون‌گرایی دارند، عزت‌نفسشان کم است و درباره خودشان و جایگاهشان دیدگاه منفی دارند. آن‌ها غالباً بدون تحریک کردن افراد قلدر هدف حملات پرخاشگرانه قلدرها قرار می‌گیرند و در بیشتر مواقع قادر به محافظت از خود در برابر قلدری نیستند. قربانیان در محیط مدرسه معمولاً تنها هستند. آن‌ها به هیچ‌کدام از شبکه‌های اجتماعی مرتبط با همسالانشان تعلق ندارند. همه این نواقص در رفتارهای اجتماعی، قربانیان را در معرض ابتلا به اختلالات روانی و رنج حاصل از زورگویی قرار می‌دهد (فلیپه و همکاران، ۲۰۱۱). آموزش ابراز وجود برای حل مؤثر مشکلات دوره نوجوانی که مسئولیت‌های شخصی و اجتماعی آنان افزایش می‌یابد بسیار مهم است. در تبیین این یافته می‌توان اظهار داشت که ارتقای سطح توانمندی‌های شخصیتی و مهارت‌های زندگی، تغییر و اصلاح سبک‌های زندگی غیرمفید و گاه مخرب می‌تواند باعث تغییرات مشخصی در زندگی و روابط میان‌فردی شود. یک راه‌حل برای قلدری

همسالان، آموزش افراد در استفاده از ظرفیت‌های رفتاری مناسب مانند ابراز وجود است (بوکت و همکاران، ۲۰۱۶).

مداخله و برنامه آموزشی ابراز وجود با کمک به آزمودنی‌ها در استفاده از سبک ارتباطی جرئتمندانه به جای سبک منفعلانه، توجه به ارتباطات غیرکلامی و تأثیر رفتار و زبان غیرکلامی در برخورد با همسالان و سایر افراد، به‌کارگیری تکنیک‌های خاص جرئتمندی از قبیل خلع سلاح، صفحه خط‌خورده و دیگر تکنیک‌های آموزش داده‌شده، آموزش مهارت و توانایی «نه‌گفتن»، شیوه‌های صحیح ارتباطی قربانیان قلدری را ارتقا می‌بخشد و سازگارشدها با سایر دانش‌آموزان را ممکن می‌سازد. به عبارتی با آموزش این برنامه، دانش‌آموزان توانستند احساسات و عقاید خود را ابراز کنند، سازگاری اجتماعی بیشتری از خود نشان دهند و همچنین مانع از سوءاستفاده کردن دیگران از خود شوند.

در این پژوهش بخشی از سؤال‌های پژوهشی به بررسی و تعیین میزان اثربخشی مداخله برنامه آموزشی مبتنی بر ابراز وجود در تاب‌آوری تحصیلی دانش‌آموزان پسر قربانی پدیده قلدری پرداخت. پژوهشگران مطالعاتی در این زمینه و بررسی پیشینه پژوهش داشتند. پژوهشی که مستقیماً به بررسی اثربخشی آموزش ابراز وجود روی تاب‌آوری تحصیلی پرداخته باشد، یافت نشد. نتایج پژوهش حاضر نشان داد که گروه آزمایش با گروه کنترل از نظر میزان تاب‌آوری تحصیلی تفاوتی نداشتند، یعنی بسته آموزشی نتوانسته است تاب‌آوری تحصیلی دانش‌آموزان را ارتقا دهد. در تبیین می‌توان گفت ابراز وجود مهارتی است که به برقراری روابط بهتر، گرفتن حق و حقوق خود، ابراز عواطف و احساسات، نه‌گفتن و رد درخواست‌های نامعقول دیگران منجر می‌شود؛ اما شاید توان ارتقای تاب‌آوری تحصیلی را حداقل در این پژوهش نداشته باشد. پژوهش (رحیمیان بوگر و اصغرنژاد، ۱۳۸۷) نشان‌دهنده وجود رابطه مثبت معنادار میان تاب‌آوری و سرسختی روان‌شناختی است. برای افزایش تاب‌آوری تحصیلی دانش‌آموزان لازم است سرسختی روان‌شناختی و مؤلفه‌های آن یعنی تعهد، کنترل و مبارزه‌جویی را هدف قرار داد. مطابق یافته‌های آگاسیستی و همکاران (۲۰۱۸)، شانس تاب‌آوری تحصیلی دانش‌آموزان شکست‌خورده و ناموفق در هر نظام آموزشی بسیار متفاوت است و چنین تنوعی مربوط به مدرسه‌ای است که این‌گونه دانش‌آموزان در آن تحصیل می‌کنند. بنابراین می‌توان گفت تاب‌آوری تحصیلی به‌شدت تحت تأثیر عامل‌های محیطی و از جمله فضای مدرسه و میزان فرصت یادگیری است. ابراز وجود ویژگی شخصی و شخصیتی است که مربوط به خود فرد و دانش‌آموز است. برای ایجاد و تقویت تاب‌آوری تحصیلی باید روی شایستگی، مهارت‌های تحصیلی، سرسختی، روان‌شناختی،

فضای مدرسه، عوامل محیطی و خانوادگی متمرکز شد. نبود امکان طراحی و ارائه برنامه آموزشی برای گروه کنترل از محدودیت‌های پژوهش بود، یعنی برای گروه کنترل هم‌زمان با گروه آزمایش برنامه آموزشی دیگری غیر از مداخله و برنامه آموزشی ابراز وجود ارائه نشد. پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های بعدی از هر دو جنس دختر و پسر و دیگر دوره‌های تحصیلی ابتدایی و متوسطه دوم استفاده شود تا از طریق به‌کارگیری گروه‌های متفاوت قابلیت تعمیم‌پذیری نتایج افزایش یابد. پیشنهاد می‌شود علاوه بر استفاده از پرسش‌نامه‌های خودسنجی و عوامل اجرایی و مشاوران مدارس، برای اطمینان بیشتر از شناسایی دقیق‌تر قربانیان قلدری در مدرسه، ارزیابی همسالان نیز در انتخاب افراد گنجانده شود. همچنین پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های بعدی برای دانش‌آموزان قربانی گروه کنترل جلسات آموزشی نامرتبط با ابراز وجود، مثل سواد رسانه‌ای، مهارت‌های رایانه‌ای و هدایت تحصیلی اجرا شود. در نهایت پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی برای بررسی میزان ماندگاری تأثیر آموزش برنامه ابراز وجود در متغیرهای وابسته و اطمینان از پایداری در طول زمان مرحله پیگیری نیز مدنظر قرار گیرد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- بیرامی، منصور، هاشمی، تورج، میرنسب، میرمحمود و کلیایی، لیلا. (۱۳۹۶). اثربخشی آموزش حل مسئله اجتماعی بر کاهش قربانی شدن فلتر دانش‌آموزان قربانی قلدری. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، ۷۵-۹۰.
- حسینی، سید عدنان، ادیب، یوسف، فتحی‌آذر، اسکندر و بابایی، حسن. (۱۳۹۴). تجارب دانش‌آموزان قربانی ناشی از قلدری. مجله تحقیقات کیفی در علوم سلامت، ۴(۳)، ۲۴۳-۲۳۲.
- رحیمیان بوگر، اصغر و اصغر نژادفرید، علی اصغر. (۱۳۸۷). رابطه سرسختی روانشناختی و خودتاب‌آوری با سلامت روان در جوانان و بزرگسالان بازمانده زلزله شهرستان بم. مجله روانپزشکی و روان‌شناسی بالینی ایران (اندیشه و رفتار)، ۱۱۴ (پیاپی ۵۲): ۶۲-۷۰.
- رشیدزاده، عبدالله، بدری، رحیم، فتحی‌آذر، اسکندر و هاشمی، تورج. (۱۳۹۸). اثربخشی آموزش راهبردهای یادگیری خودگردان فراشناختی بر تاب‌آوری و اهمال‌کاری تحصیلی. نوآوری‌های آموزشی، ۱۱(۱): ۱۳۹-۱۵۸.
- رضاپور، میثم، سوری، حمید و خداکریم، سهیلا. (۱۳۹۲). روان‌سنجی نسخه فارسی مقیاس‌های ارتکاب زورگویی و قربانی شدن پرسش‌نامه زورگویی الوفوس در مدارس راهنمایی. ارتقای ایمنی و پیشگیری از مصدومیت‌ها. سال اول (۴): ۲۱۲-۲۲۱.
- سلطانی‌نژاد، مهرانه، آسیایی، مینا، ادهمی، بیانه و توانایی یوسفیان، سمیرا. (۱۳۹۳). بررسی شاخص‌های روان‌سنجی پرسش‌نامه تاب‌آوری تحصیلی. اندازه‌گیری تربیتی. سال پنجم (۱۵)، ۱۷-۳۵.
- طولایی، زینب، صمدی، سعید و مطهری‌نژاد، فاطمه. (۱۳۹۲). بررسی نقش میانجی عزت‌نفس و خودکارآمدی در رابطه بین سبک زندگی اسلامی و سازگاری اجتماعی جوانان شهر مشهد. مطالعات جامعه‌شناختی جوانان، ۳ (۹)، ۱۱۵-۱۳۲.
- عمیدینا، الهام، نیسی، عبدالکاظم و سودانی، منصور. (۱۳۸۹). ابراز وجود و میزان سازگاری فردی - اجتماعی در دانشجویان دختر. اندیشه و رفتار روان‌شناسی بالینی، ۵(۱۷)، ۳۷-۴۶.
- فتحی‌آشتیانی، علی و داستانی، محبوبه. (۱۳۸۸). آزمون‌های روان‌شناختی - ارزشیابی شخصیت و سلامت روان. انتشارات بعثت.
- قدم‌پور، عزت‌الله و منصور، لیلا. (۱۳۹۵). بررسی رابطه بین تنیدگی تحصیلی، تاب‌آوری و جرأت‌ورزی با پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان. دومین کنگره بین‌المللی توانمندسازی جامعه در حوزه علوم اجتماعی، روان‌شناسی و علوم تربیتی، مرکز توانمندسازی مهارت‌های فرهنگی و اجتماعی جامعه.
- محمدخانی، شهرام. (۱۳۸۲). مهارت جرئت‌مندی «ویژه والدین». طلوع دانش.
- محمدخانی، شهرام. (۱۳۹۰). مهارت جرئت‌مندی «ویژه دانش‌آموزان». طلوع دانش.
- معتمدین، مختار و عبادی، غلامحسین. (۱۳۹۲). آموزش ابراز وجود. انتشارات فروزش.
- میکائیلی‌منیع، فرزانه و مددی امام‌زاده، زهرا. (۱۳۸۷). بررسی رابطه هوش هیجانی - اجتماعی و سازگاری اجتماعی در دانشجویان دارای حکم انضباطی و مقایسه آن با دانشجویان بدون حکم دانشگاه ارومیه. فصلنامه پژوهش‌های نوین روان‌شناختی، ۳(۱۱): ۹۹-۱۲۱.
- نصیری، محمد و حمیدی، فریده. (۱۳۹۵). اثربخشی آموزش ابراز وجود بر تاب‌آوری و معنابخشی دانش‌آموزان پسر متوسطه شهر اردل، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- نیسی، عبدالکاظم و شهنی ییلاق، منیجه. (۱۳۸۰). تأثیر آموزش ابراز وجود بر ابراز وجود، عزت‌نفس، اضطراب اجتماعی و بهداشت روانی دانش‌آموزان پسر مضطرب اجتماعی دبیرستانی شهرستان اهواز. علوم تربیتی دانشگاه اهواز، ۱۱(۲)، ۳۰-۱۱.
- هاشمی، شهناز. (۱۳۸۹). تأثیر شیوه‌های جرأت‌ورزی بر سازگاری اجتماعی. رشد مدیریت مدرسه، ۷۲، ۲۹-۲۸.
- Agasisti, T., Avvisati, F., Borgonovi, F., & Longobardi, S. (2018). Academic resilience: What schools and countries do to help disadvantaged students succeed in PISA, OECD Education Working Papers, No.167. http://dx.doi.org/10.1787/e22490ac_en.
- Agbakwuru, C. & U. Stella (2012). Effect of assertiveness training on resilience among early _ adolescents. European Scientific Journal, 8(10): 69 _ 84.
- Avşar, F., & Alkaya, S. A. (2017). The effectiveness of assertiveness training for school _ aged children on bullying and assertiveness level. Journal of pediatric nursing, 36, 186 _ 190.

- Betts, C. (2014). Multi _ level Analysis of Student and School Level Characteristics Associated with Bullying Victimization in Ontario High School Students, University of Waterloo.
- Boket, E.G., Bahrami, M., Kolyaie, L., & Hosseini, S.A. (2016). The effect of assertiveness skills training on reduction of verbal victimization of high school students. *International Journal of Humanities and Cultural Studies*, 3 (2), 690 _ 699.
- Glew, G. M., Fan, M. _ Y., Katon, W., & Rivara, F. P. (2008). Bullying and school safety. *The Journal of pediatrics*, 152(1), 123 _ 128. e121.
- Huitsing, G., Lodder, G. M., Oldenburg, B., Schacter, H. L., Salmivalli, C., Juvonen, J., & Veenstra, R. (2019). The healthy context paradox: Victims' adjustment during an anti _ bullying intervention. *Journal of Child and Family Studies*, 28(9): 2499 _ 2509.
- Felipe, M. T., García, S. d., Babarro, J. M., & Arias, R. M. (2011). Social characteristics in bullying typology: Digging deeper into description of bully _ victim. *Procedia _ social and behavioral sciences*, 29, 869 _ 878.
- Fox, C. & Boulton. M. (2003). Evaluating the effectiveness of a social skills training (SST) programme for victims of bullying. *Educational Research*, 45(3), 231 _ 247.
- Khalaf, M. A. (2014). Validity and reliability of the academic resilience scale in Egyptian context. *US China Educ. Rev. B*, 4, 202 _ 210.
- Kowalski, R. M. & Limber, S. P. (2013). Psychological, Physical and academic correlates of cyberbullying and traditional bullying. *Journal of Adolescent Health*, 53(1), S13 _ S20.
- Lee, T., & Cornell, D. (2009). Concurrent validity of the Olweus bully/victim questionnaire. *Journal of school violence*, 9(1), 56 _ 73.
- Lin, Y. R., Shiah, I. S., Chang, Y.C., Lai, T.J., Wang, K.Y., & Chou, K.R.(2004). Evaluation of an assertiveness training program on nursing and medical students' assertiveness, self _ esteem, and interpersonal communication satisfaction. *Nurse Education Today*, 24, 656 _ 665.
- Powel, M, D & Ladd, L, D (2010). "Bullying: A Review of the Literature and Implications for Family Therapists". *The American Journal of Family Therapy*, 38 (3), 189 _ 206.
- Smith, P. K., Kwak, K. and C Toda, Y. (2016). *School bullying in different cultures*: Cambridge University Press.
- Sokol, N., Bussey, K. & Rapee, R, M (2016). The impact of victims' responses on teacher reactions to bullying. *Teaching and Teacher Education*, 55, 78 _ 87.
- Waxman, H. C., Gray, J. P. & Padron, Y. N. 2003. *Review of research on educational resilience*, Santa Cruz: Center for Research on Education, Diversity & Excellence, University of California, Santa Cruz.

پی‌نوشت‌ها

1. bullying	11. academic resiliency	21. Agbakwuru & Stella
2. Smith	12. Meminger	22. Agasisti
3. Kowalski & Limber	13. Khalaf	23. Bell
4. Betts	14. Waxman	24. Academic Resilience Inventory
5. Felipe	15. Foster	25. Samuels
6. Huitsing	16. assertiveness skill	26. Olweus
7. Glew	17. Lin	27. Lee & Cornell
8. Powell & Ladd	18. Boket	
9. Sokol	19. Avşar & Alkaya	
10. social adjustment	20. Fox & Boulton	